ZEN-ERFGOED IN HET DORPGEZICHT VAN ZICHEN

1. SITUERING: OPMAAK BEHEERSPLAN KERKHOF ZICHEN

Het beheersplan is opgemaakt voor twee als monument beschermde gebouwen uit het dorpscentrum van Zichen: de Sint-Pieter en Sint-Laurentiuskerk, het oud-gemeentehuis met binnenplaats, én voor het beschermde dorpsgezicht, waaronder het patronaat, het kerkhof met kerkhofmuur, het kerkplein met oorlogsmonument en Heilig Hartbeeld, de pastorietuin en de tuin in het verlengde van het oud-gemeentehuis. Hoewel de pastorie beschermd is als monument en eveneens is opgenomen in het beschermingsbesluit van het dorpsgezicht, maakt ze geen deel uit van dit beheersplan. Voor de pastorie is in 2018 een beheersplan opgesteld en goedgekeurd.

2. INHOUD BESCHERMINGSBESLUIT: BESCHRIJVING

- **De Sint-Pieterskerk is beschermd als monument** omwille van het algemeen belang gevormd door de: historische waarde in casu architectuurhistorische waarde:

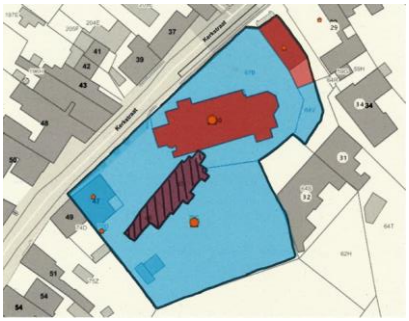
Als vroeg gotisch kerkgebouw uit de 14de eeuw, een driebeukige pseudobasilica van drie traveeën met ingebouwde, lage vierkante westtoren en koor van 1703; de kerk werd vergroot in 1927-1928 onder leiding van R. Lemaire en F. Van den Dael [sic] naar een vierbeukig schip met voorstaande westtoren met ronde traptoren, noordportaal en koor met driezijdige sluiting.[1]

- **Het gemeentehuis is beschermd als monument** omwille van het algemeen belang gevormd door de: historische waarde, in casu architectuurhistorische waarde:

Als mergelstenen, tweelagig diephuis van drie en vijf traveeën onder zadeldak uit de tweede helft van de 19de eeuw.[2]

- **Parochiekerk Sint-Pieter**: de omgeving met kerkhof is beschermd als dorpsgezicht omwille van het algemeen belang, gevormd door de *historische waarde*, *omdat het integrerend deel uitmaakt van de kerk.*

De omgeving van de Sint-Pieterskerk te Zichen-Zussen-Bolder is beschermd als dorpsgezicht. Deze bescherming omvat de pastorie en een burgerhuis. Zowel de kerk als het gemeentehuis zijn niet opgenomen in de bescherming.[3]

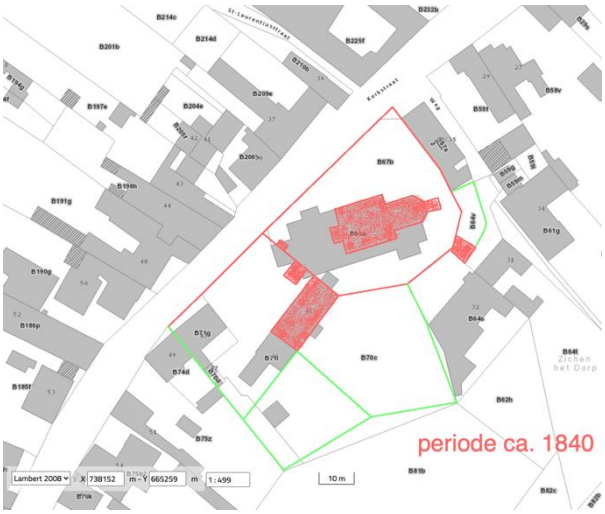
Figuur 1 Overzichtskaart object in zijn omgeving. (bron: https://geo.onroerenderfgoed.be).
Figuur 2 Luchtfoto van het dorpscentrum van Zichen (bron: www.geopunt.be).

[1] https://id.erfgoed.net/aanduidingsobjecten/2306
[2] https://id.erfgoed.net/aanduidingsobjecten/2308
[3] https://id.erfgoed.net/aanduidingsobjecten/2309

3. HISTORISCHE CONTEXT[4]

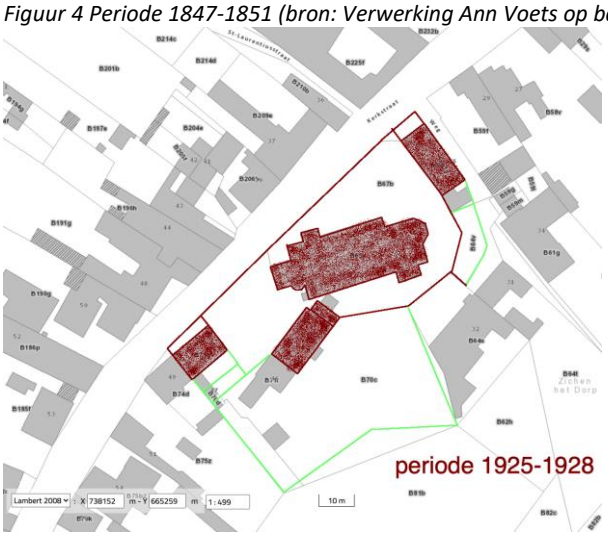
Tussen kerk en kerkhof, school, pastorie, pastorietuin en patronaat bestaat een samenhang in tijd en ruimte. De historiek van Zichen is als het ware verankerd in de zeer boeiende en ongewone structuur van de dorpskern. Uit de wijze waarop de gebouwen in de dorpskern ten opzichte van elkaar gelegen zijn, zijn de diverse stappen af te lezen.

De tekeningen hieronder schetsen de evolutie over ruim twee eeuwen. Deze schetsen worden in het beheersplan geïllustreerd aan de hand van fotografisch materiaal en door middel van archiefdocumenten gestaafd. Heden zijn deze historisch gegroeide verhoudingen nog steeds waar te nemen. Bij het uittekenen van de toekomstvisie spelen ze dan ook een bepalende rol.

Figuur 3 Periode 1842 (bron: Verwerking Ann Voets op basis van het historisch onderzoek).
Figuur 4 Periode 1847-1851 (bron: Verwerking Ann Voets op basis van het historisch onderzoek).

Figuur 5 Periode 1925-1928 (bron: Verwerking Ann Voets op basis van het historisch onderzoek).
Figuur 6 Periode 1947-1949 (bron: Verwerking Ann Voets op basis van het historisch onderzoek).

In het ancien régime bestond 'Sichem', uit twee haaks op elkaar aansluitende straten met bebouwing, omgeven door hoogstammige boomgaarden, die met hagen afgeboord waren. De situatie bleef ongewijzigd tot ca. 1850; toen bewoog heel wat door de herbouwing van de pastorie en de bouw van

[4] De historiek van de kerk, het oud-gemeentehuis en het dorpsgezicht werd voor het eerst grondig onderzocht door Anne-Mie Havermans en Ann Voets, in 2020-2021 bij de voorbereiding van het beheersplan. Bij de historiek horen duidelijk verwijzingen naar de bronnen, in voetnoten en bibliografie.

de school/ gemeentehuis /vredegerecht. Bij al deze projecten was provinciaal architect Lambert Jaminé betrokken. Opvallend is dat de afsluiting van het kerkhof, een lage muur met bekronend hekken, doorgetrokken werd tot voor de school. Aan de andere kant kwam de afsluiting tot aan de hoge bakstenen muur voor de pastorietuin. Zowel het kerkhof als de pastorietuin lag hoger dan het niveau van de straat. De doorlopende afsluiting vormde een sterke en ruimtebepalende lijn.

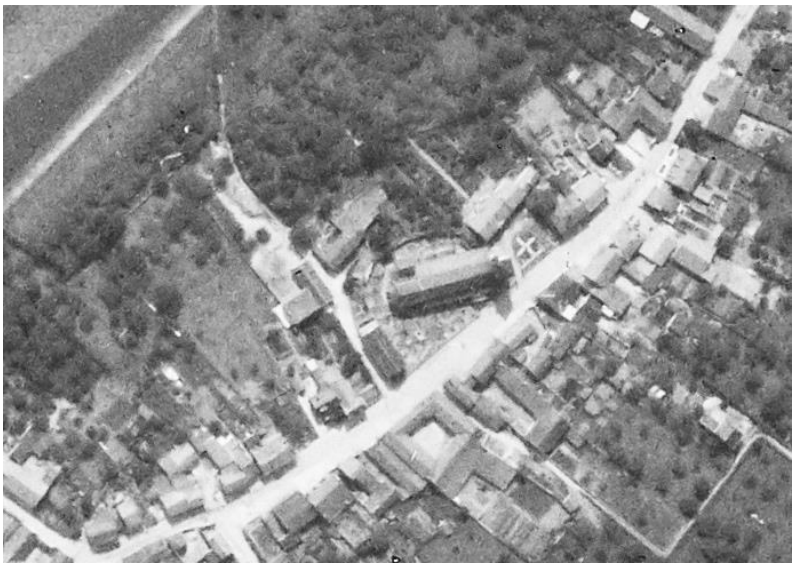
De schaal en het aanzicht van de dorpskern wijzigde omstreeks 1927-1928 ingrijpend, naar aanleiding van de verdubbeling van oppervlakte van de kerk richting het westen. Het leidde tot afbraak van een deel van de ommuring van het kerkhof en de gebouwen die er tegenaan waren gebouwd, zoals H.Kruiskapel en de remise van de pastorie. De voortuin van de pastorie werd omgevormd tot plein, waar in 1932 het Heilig Hartbeeld werd opgesteld in een komvormig, bebloemd plantsoen. Op de hoek van de pastorietuin werd het patronaat gebouwd (1928).
De muur langs de Kerkstraat, die in 1928 was behouden, werd afgebroken in de jaren 1970 naar aanleiding van de herinrichting van het plein. Mogelijks werd de aanleg vooral naar aanleiding van de bouw van de nieuwe kapelanie in 1946-1948, herbekeken. De kapelanie vervolledigt de zuidelijke pleinwand, waardoor het krachtige neoklassieke silhouet van de pastorie aan uitstraling verloor. Het oorlogsmonument werd pas op de huidige plaats gezet vanaf de heraanleg van het plein, waarbij de muur langs de Kerkstraat verdween en de trappen werden aangelegd. Deze verstening van de dorpskern dateren we na 1968 en voor 1976.

Figuur 7 Zicht op de kerk en de vrijstaande kruiskapel, periode na de verbouwing van 1870 en voor de vergroting van 1927-1928. (bron: ter beschikking gesteld door Patrick Haekens).
Figuur 8 Photo Nélissen, Visé, Foto van de kerk vlak na de aanpassingen n.o.v. R. Lemaire, 1929 (bron: pastorie Zichen)

Figuur 9 Zicht op de nieuwe westertoren, 1944. Door de uitbreiding van de kerk kon de Kruiskapel niet behouden blijven (bron: KIK 1944 Commissariaat Generaal voor 's Lands Wederopbouw cliché b74229)
Figuur 10 Zicht vanuit de Kerkstraat op de vernieuwde kerk en patronaat (bron: ontvangen via Patrick Haekens).

Figuur 11 Detail dorpskern met duidelijke tekening van het plantsoen waarin het Heilig Hartbeeld staat opgesteld, luchtfoto 27 juli 1948 (bron: NGI)

3.1. Het kerkhof

De parochie Zichen bezat eeuwenlang het voorrecht van doop en begrafenis. In principe werden alle parochianen, ook die van Zussen en Bolder, op het kerkhof bij de kerk in Zichen begraven. Toch zouden er aanwijzingen zijn dat er bij de Genovevakapel in Zussen een kerkhof was in het ancien régime.[5]
In de 17de – 18de eeuw had het kerkhof min of meer de huidige vorm. Het ommuurde kerkhof was begroeid met gras, dat eens het gehooid was, toekwam aan de pastoor. Dit weten we uit een klacht uit 1730 van pastoor Vaes, de opbrengst ging teloor want omdat de poort stuk was kwamen alle naburige beesten daar al jarenlang grazen.[6]
De kerkhofmuur had een houten poortconstructie aan de inkom van het kerkhof, er bovenin was een schoollokaal gevestigd. Dit bouwsel werd in mei 1728 afgebroken en heropgebouwd.[7]
Gezien het water naar de kerk afliep heeft de bevolking in 1840 de grond van het kerkhof 1 m afgegraven.[8]

Op de Atlas der Buurtwegen (1841) is de muur rond het kerkhof door middel van een ononderbroken dubbele lijn aangeduid. Door de beperkte oppervlakte van de kerk was er voldoende ruimte om binnen de ommuring rond de kerk te wandelen. De oude kerk had toen één toegang, via een deur in de noordbeuk. Jaminé sprak in 1858 over de slechte staat van de kerkhofmuur.[9]

Wellicht werd de lage muur met ijzeren hekken geplaatst in de periode van de realisatie van een doorgang in de westertoren en de verlenging van de zijbeuken (ca 1873). Oude foto's leren ons dat er in deze nieuwe omheining twee toegangen waren aan de Kerkstraat, met name één aan elk uiteinde van de muur.

---

[5] Valerie Stassen en Bertho Theunissen, 'Over het oude kerkhof', in Zichen,GOGRI 2015.
[6] RAH Oud-archief 1372 –, 'Pro Memoria Hec sequetia' van pastoor Carolus Guilielmus Vaes, met weetjes en inkomsten en uitgaven vanaf 1729, notitie bij de uitgaven van 1730, tweede bladzijde (fol. 88): pastoor Carolus Guilielmus Vaes brengt ter herinnering dat bij zijn aankomst er niet veel geld in kas was en bovendien 'hij het eerst jaar ende tot in juni en in het twee jaar niet veel heeft kunnen profiteren van het gras van het kerkhof' (het hooi) … en dat er geen poort aan het kerkhof was en dat daardoor 'alle naerburige beesten, daer binnen liepen'.
[7] RAH Oud-archief 1372 – 2 'Pro Memoria Hec sequetia' van de toenmalige pastoor Carolus Guilielmus Vaes, met weetjes en inkomsten en uitgaven vanaf 1728-
[8] '1840 Les habitants de la paroisse ont enlevé en corvées la terre du grand cimetière à la profondeur d' un mètre.'
Archief Pastorie Zichen, 20 Rekeningen 1840-1849, met los overzicht 1836-1865.
[9] PAH-Kerkfabriek-Riemst-Zich-Bolder-806-herstellingswerken-kerk-1858-1859: Verslag van Lambert Jaminé aan de gouverneur, 11 november 1858, i.v.m. aanpassingswerken aan de kerk

De vergroting van de kerk in 1928-1929 had een grote impact op zowel het kerkhof als op de kerkhofmuur. Het is niet gedocumenteerd of en welke graven/graftekens verplaatst zijn naar aanleiding aan deze vergrotingen aan de kerk.

In 1980 was er overleg over de afwerking van het kerkhof: 'bespreking afwerking resterend gedeelte van het kerkhof aan de pastorijkant. De definitieve afhandeling van dit projekt wordt uitgesteld omdat de procedure van "klassering door de staat" subsidiering van deze werken niet mogelijk maakt.' [10] De gedeeltelijke inname van het kerkhof door parkeerplaatsen werd uiteindelijke niet uitgevoerd.

3.2. Graftekens

Heden is geen funerair erfgoed in de kerk opgesteld, hoewel diverse bronnen 16de en 17de-eeuwse grafzerken beschrijven. Zover heden gekend is er slechts één grafplaat gerecupereerd, ten oosten van de koorgevel.

Interpretatie op basis van de standplaats van de nog bestaande graftekens is voor Zichen moeilijk te geven, daar er in de loop ter tijd heel wat verplaatsingen zijn gebeurd, onder andere door aanpassingen aan de kerk, en ook nadien, bij het 'saneren' van het kerkhof.
De zes monolithische grafkruisen van Zichen dateren uit de 17de, 18de en 19de eeuw en zijn de oudste graftekens, maar staan niet meer op de juiste plaats. De oudste uit 1646 (01 14) is opgericht voor Jan Girist.
Zowel het zuidelijke als het noordelijke deel van het kerkhof heeft één grafteken uit het laatste kwart van de 19de eeuw. Het oudste grafteken op eeuwige vergunning is ca. 1883 opgericht voor burgemeester Jan Hageneau (01 34).

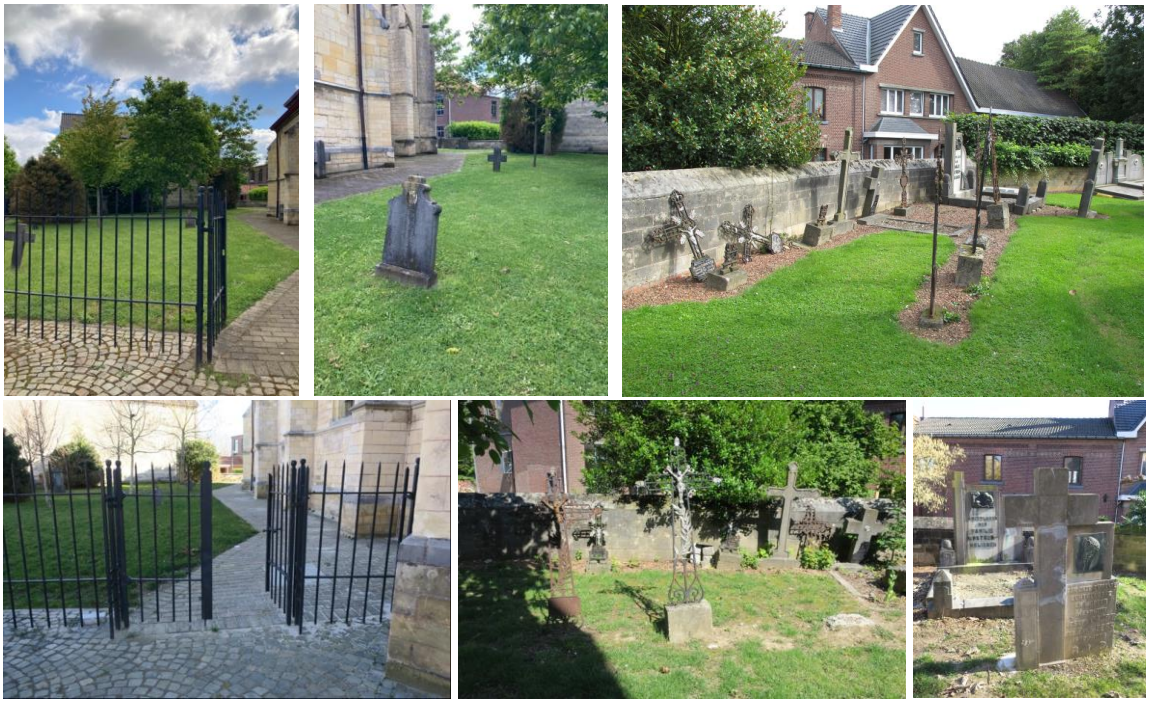
Figuur 12 Het grafteken uit het ancien régime met (herkapt) opschrift, voor Jan Girist (+ 1646) (01 14)
Figuur 13 In het gras staat een robuust Latijns kruis in blauwe hardsteen, met nog moeilijk leesbaar opschrift. De bolvoet waarmee het kruis in de grond is gezet, is zichtbaar. (01 12).
Figuur 14 In het gras staat een robuust kruis dat bovenaan met tentdakvorm is afgewerkt, zonder opschrift (01 08).

Gegevens uit historische documenten en afbeeldingen tonen aan dat het kerkhof bijzonder oud is, met een rijke traditie aan kruisen in diverse materialen.
Er resten nog 16 kruisen, de 14 overige graftekens zijn steles, zerken of een cippe, uitgevoerd in blauwe hardsteen of beton.

[10] Briefwisseling van 6 april 1980. Archief Pastorie Zichen, 01 KF 1959-1999 'Boek der beraadslagingen der kerkfabriek Sint-Pieters – Sint-Laurens'.

Robuuste kruisen in natuursteen uit de 16de - 17de en 18de eeuw zijn een zeldzaamheid. Ze komen heden vooral voor op oude kerkhoven in Limburg en, in mindere mate, in Brabant. Deze 6 grafkruisen illustreren een bijzondere traditie uit het ancien régime die nog weinig onderzocht is.

Vanaf de tweede helft van de 19de eeuw werden de internationale tendensen inzake funeraire architectuur zichtbaar. De gekende stijlen worden gehanteerd van neoklassiek over art deco tot tenslotte de versobering vanaf de jaren 1960. Kenmerkend zijn de reliëfs van beeldhouwer Sylvain Norga. Bepaalde graftekens verwijzen door de emblemen, de iconografie, het materiaal of de opschriften naar bijzonderheden in het leven van bepaalde personen, groepen of verenigingen. Soms wordt een beroep vermeld in het opschrift, zoals van een burgemeester, en verwijst een attribuut naar een priester.

Figuur 15 Zichten op het kerkhof van Zichen, 2019.

3.3. Oorlogsmonument WOI naar huidige plaats (voor 1968)

Het oorlogsgedenkteken is een realisatie uit de jaren ’20. Vanwege de primaire functie van herdenken is het van betekenis dat het gedenkteken centraal in het dorp staat. Bij aanvang stond niet op deze plaats opgesteld, ook niet in 1929, na vergroting van de kerk. Het oorlogsmonument is niet te zien op een foto van KIK uit 1944 en is evenmin aangeduid op het plan van Yvan Janssen uit 1968[11]. Tijdens de tot op heden niet gedateerde fase in de heraanleg van het plein, waarbij de muur langs de Kerkstraat verdween en de trappen werden aangelegd, werd het oorlogsgedenkteken langs de kerk geplaatst. Deze fase dateren we na 1968 en voor 1976. Het gedenkteken was dus wellicht bij aanvang elders in het dorpscentrum opgericht en werd dan lang na WOII, overgebracht naar de huidige plaats. Het oorlogsgedenkteken is in relatief goede toestand al vertoont een aantal gebreken, zoals openstaande of ruw opgevulde voegen. Het kader waarin het oorlogsmonument is geplaatst, tussen de harde muren van de kerk, is momenteel niet aantrekkelijk.

[11] ‘Ontwerp restauratiewerken aan kerk buiten, binnen, daken, zinkwerken enz.’, n.o.v. architect Yvan Janssen Tongeren, 1968, aanbesteding op 28-12-1972, uitvoering in 1974 door Gustaaf Corvers uit Veerle. PAH-Kerkfabriek-Riemst-Zich-Bolder-255.

Figuur 16 Foto ca. 1970: eerste foto met oorlogsmonument: bij de totaalaanleg van plein en straat verdwijnt de muur met hekken. Het oorlogsmonument wordt in een hoek tegen de kerk geplaatst

Op het hoofdeinde van een hellende zerk met opschrift is een stele gezet met vijf ovale portretfoto's, waarop een verjongende stele met palmtak en immortellenkrans en tenslotte een bekronend kruis. Het geheel is gezet op een plint, waarop vooraan twee vazen zijn gezet. Het geheel is uitgewerkt in blauwe hardsteen. Op de rand van de plint staat een smeedijzeren hek dat het gedenkteken langs drie kanten omgeeft. De voorkant is vrijgelaten en daar is een opschriftplaat neergezet.
Verdiept op de hellende zerk in blauwe hardsteen staat:
TER NAGEDACHTENIS ONZER/ DAPPERE HELDEN VAN/ SICHEN BOLRE GEVALLEN/
VOOR HET VADERLAND/ IN DEN OORLOG/ 1914-1919//
SMITS MATHYS GESNEUVELD/ TE SAR-TILMAN DEN/ 6-VIII-14/
RAETS MARCEL OVERLEDEN/ IN GEVANGENSCHAP/ TE SOLTAU DEN/ 4-II-15//
JONGEN STEPHANUS GESNEUVELD/ TE ST PIETER DEN/ 14 - X - 18 /
JANS VICTOR GESNEUVELD/ TE DIXMUIDE DEN/ 3 - II - 17 /
NELISSEN WILLEM OVERLEDEN/ IN GEVANGENSCHAP DEN/ 2 - XI - 18//
Op plaat die tegen de zerk leunt, luidt het verheven opschrift:
AANDENKEN/ AAN DE GESNEUVELDEN/ EN SLACHTOFFERS / 1940-1945//.

De vijf portretfoto's zijn ieder gesigneerd: 'L. Laenenbergh, Liège' De zerk is gesigneerd: "J. Chabot à Robermont Liège", dat is een gekend atelier aan de monumentale stedelijke begraafplaats van Luik.
Door de afbeelding van de vijf mannen, maar ook door de palmtak met immortellenkrans (zij gaven hun leven en we zullen hen daarvoor eeuwig roemen en gedenken) is duidelijk dat dit gaat om een oorlogsgedenkteken. Dit wordt benadrukt door de vlaggenmasten.

3.4. Heilig Hartbeeld (1932)

Met opgeheven armen en open handen en serene blik zegent het H.Hart de parochianen. Het levensgroot wit geschilderd betonnen Heilig Hartbeeld staat op een hoge getrapte bakstenen sokkel van baksteen met een betonnen deksteen. Het verdiept opschrift op wit marmeren opschriftplaat luidt: ‘ZICHEN-BOLDER/ AAN/ JEZUS H.HART/TOEGEWIJD 1932’. Deze oude opschriftplaat sierde de oorspronkelijke sokkel in blauwe hardsteen.

Bij de heraanleg van het plein werd de oude sokkel in blauwe hardsteen verwijderd en een banale sokkel in baksteen met betonnen deksteen opgesteld. Ook de oorspronkelijke plaats van het beeld werd toen aangepast.

Figuur 17 De oude opschriftplaat in de nieuwe sokkel van het Heilig Hartbeeld, met datering '1932'.

De plaatsing van het H.Hartbeeld in 1932 benadrukte de omvorming van zuidelijke pastorietuin tot een openbaar plein. Het wit geschilderde betonnen beeld nam van meet af aan een centrale plaats in. Het was in aanvang geplaatst in een plantsoen dat was afboord met hekken. Tegelijk met de omvorming van het plein werd de oorspronkelijke sokkel vernieuwd. De oude opschriftplaat werd daarop aangebracht.

4. ZEN-ERFGOED : DE GRAFTEKENS, HET OORLOGSMONUMENT EN HET H. HARTBEELD

Onder het waardevol erfgoed nemen de graf-en gedenktekens een belangrijke plaats in. Ieder graf- en gedenkteken is opgenomen in een Accesdatabank, met notitie van de specifieke kenmerken, opschriften, een beschrijving, de motivering van de waarde, het schadebeeld en informatie over de herdachte personen. In het hoofdstuk inventaris van het beheerplan worden de typerende kenmerken geanalyseerd.

5. REGISTRATIE VAN DE KENMERKEN EN WAARDE VAN HET ZEN-ERFGOED IN ACCES-DATABANK

De Access-databank is opgebouwd op basis van de methodiek en de papieren inventarisfiche ontwikkeld door Epitaaf vzw. Aan de hand van de gegevens die gestructureerd werden ingevoerd in de funeraire Acces-databank, kon de waarde van de graftekens worden gemotiveerd.
De waardebepaling is gebaseerd op veldwerk in combinatie met historisch onderzoek van het begraafplaats als geheel en van de individuele graftekens. Bij de beoordeling wordt rekening gehouden met DE vooropgestelde criteria. Daarbij speelt ervaring een rol, alsook kennis van de internationale stromingen binnen het funerair erfgoed en hoe die vorm kregen in Vlaanderen.
De waardevolle graftekens zijn niet alleen waardevol op zich. De waarde slaat ook op de waarde van het erfgoedelement in zijn context. In dat opzicht zijn naast de beeldbepalende, ook een aantal beeldondersteunende graftekens van belang om bewaard te worden, want zij vormen mee het algemene beeld van het begraafplaats als (kunst)historisch en artistiek geheel.
De beoordeling is een momentopname van juni 2019. Alle als ZEN-erfgoed geselecteerde graftekens werden aangeduid op het grondplan.

In bijlage een pdf met fiches van de waardevolle graftekens, die voorgesteld worden als ZEN-erfgoed. Gezien de gemeente geen lijst ter beschikking stelde met een opdeling van eeuwige of tijdelijke vergunningen of graven op gewone grond, kon dit niet worden aangegeven. Ter vervollediging is een lijst met alle aanwezige graftekens toegevoegd.

Figuur 18 Situering van het ZEN-erfgoed omheen de kerk van Zichen.

6. BEELDKWALITEITSPLAN, VISUALISATIE VAN DE TOEKOMSTVISIE

De toekomstvisie zoals vooropgesteld in het beheersplan, is gevisualiseerd in een beeldkwaliteitsplan (Ann Voets, zie figuur hieronder. Het ZEN-erfgoed speelt hier een belangrijke rol in. Alle bestaande graftekens blijven behouden en zijn aangeduid.

Het al eerder verplaatste oorlogsmonument krijgt nu een definitieve plek op het kerkhof, langsheen het pad aan de noordzijde van de kerk, waar passage is en waar ceremonieën kunnen plaats hebben.

Het Heilig Hartbeeld wordt opnieuw verplaatst om in de as van de pastorie en zichtas vanuit de zuidkant van het kerkhof, op een nieuwe sokkel in blauwe hardsteen.

Figuur 19 Beeldkwaliteitsplan met aanduiding van te behouden graftekens, de nieuwe plaats van het oorlogsmonument en de aanleg van de groene gordel. (bron: opmaak Ann Voets).

7. CONCLUSIE

Omwille van de *historische waarde* worden de graftekens, het oorlogsmonument en het H.Hartbeeld (zie lijst in bijlage) voorgesteld als ZEN-erfgoed. Dit geldt zowel voor graven op gewone grond als op grafconcessies, zowel in concessie van particulieren als in bezit van de gemeente. Indien de graftekens in hergebruik of peterschap gegeven worden en daarbij eigendom blijven van de gemeente blijven ze ZEN-erfgoed.